

Галузь: історичні науки

Конкурсна студентська наукова робота

**«ВПЛИВ ПОЛІТИКИ РЕЙХСКОМІСАРІАТУ “УКРАЇНА” ТА
ВІЙСЬКОВОГО КОМАНДУВАННЯ НА ПОВСЯКДЕННІСТЬ
СЕЛЯНСТВА ПОЛТАВЩИНИ ТА ЧЕРНІГІВЩИНИ
У 1942–1943 РОКАХ»**

під шифром „The war and the life”

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	5
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ СЕЛЯН В 1942 РОЦІ.....	11
2.1. Дії окупантів в аграрній сфері та повсякденне життя села.....	11
2.2. Податкова політика німецької адміністрації стосовно селян Полтавської та Чернігівської областей	14
2.3 Використання людських ресурсів села в економічних інтересах рейху.....	16
РОЗДІЛ 3. НІМЕЦЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ В 1943 РОЦІ.....	19
3.1. Соціально-економічне становище та побут селян.....	19
3.2. Вплив політики німецької адміністрації та радянських партизанів на повсякденне життя селян.....	23
ВИСНОВКИ.....	29
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	31

ВСТУП

Актуальність теми. Упродовж останніх років змінюються напрями дослідження в історичній науці, спостерігається тенденція до висвітлення соціальних аспектів життєдіяльності населення, об'єктом дослідження яких постає пересічна людина. Вивчення подій на окупованих територіях під час Другої світової війни до сьогодні залишається у центрі уваги істориків. Проте, досі бракує розвідок, предметом вивчення яких були б соціальні аспекти, пов'язані з повсякденням сільського населення України в 1941–1943 рр. Це потребує об'єктивного висвітлення історії повсякденного життя селянства під час окупації за умови застосування регіонального підходу, що дозволяє комплексно дослідити життя тогочасного суспільства на локальному рівні. Особливо цікавим є історико-компаративний аспект проблеми, який передбачає порівняльний розгляд повсякденного життя селянства, яке перебувало у різних окупаційних зонах.

Викладене вище доводить актуальність теми дослідження.

Об'єктом дослідження є селянство Полтавської та Чернігівської області за часів окупації цих територій України гітлерівською Німеччиною.

Предметом дослідження є соціальні аспекти повсякденного життя сільських мешканців Полтавщини та Чернігівщини (економічне становище, умови праці) в обставинах окупаційного режиму.

Мета дослідження полягає у порівняльному аналізі результатів впливу політики німецької адміністрації різних зон окупації на повсякденне життя селянства Полтавщини та Чернігівщини.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

– з'ясувати стан наукової розробки теми та інформаційний потенціал джерельної бази;

- порівняти результати впливу окупаційної політики в аграрній та податковій сферах на економічне підґрунтя повсякденного життя селянства Полтавщини і Чернігівщини впродовж 1942–1943 рр.;

- прослідкувати еволюцію морально-психологічного стану селянства відповідно до окремих етапів реалізації окупаційною адміністрацією політики використання продовольчих і людських ресурсів;

- проаналізувати вплив на повсякденне життя селянства дій політики окупаційної влади та сил радянського опору (партизанських загонів).

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1942 – вересень 1943 років. Вибір нижньої межі (1942 р.) обумовлений входженням Полтавської області до складу рейхскомісаріату «Україна». Верхня межа (вересень 1943 року) – час звільнення Полтавщини та Чернігівщини від окупантів.

Географічні межі дослідження: територія Полтавської та Чернігівської області у межах адміністративно-територіального поділу станом на 1941 р.

Методологічну основу дослідження склали такі методи: *аналізу та синтезу* – для аналізу та систематизації історичних матеріалів; *історико-хронологічний* – для вивчення обставин повсякденного життя селянства Полтавщини та Чернігівщини на окремих етапах окупації; *історико-компаративний* – для порівняльного аналізу соціальних аспектів повсякденного життя сільського населення Полтавщини та Чернігівщини у різних окупаційних зонах.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що автором зроблено першу спробу компаративного аналізу повсякденного життя сільського населення Полтавщини та Чернігівщини у різних зонах окупації з урахуванням особливостей реалізації політики окупаційної влади у життєво важливих сферах (аграрна, податкова, використання продовольчих та людських ресурсів). Також, у відповідності до завдань історико-компаративного підходу, розширено джерельну базу дослідження внаслідок залучення інформації, отриманої опрацюванням неопублікованих архівних матеріалів, усних свідчень, і критичного переосмислення історіографічного доробку.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, що нараховує 53 найменування.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Питання, пов'язані з історією Другої світової війни, постійно приваблюють значне коло дослідників історії. Проте, комплексне дослідження історії повсякденного життя селян за часи німецької окупації не стало предметом ґрунтовного вивчення.

З метою здійснення ретельної характеристики досліджень, що складають історіографію цієї проблематики, доцільно розділити їх на декілька груп: праці, написані дослідниками в радянські часи; зарубіжна історіографія; сучасна українська історіографія.

В історіографії слід виділити два якісно відмінних етапи вивчення проблеми – радянський та пострадянський. Перший має свої умовні періоди розвитку, які відрізняються між собою ступенем нагромадження історичних знань про досліджуваний час, а також політичною та ідеологічною заангажованістю. Умовно радянський етап можна розділити на 4 періоди: 1942 р. – 1953 р.; 1954 р. – 1964 р.; 1965 р. – 1985 р.; 1985 р. – 1990 р.

В радянський період вийшла друком велика кількість праць, які присвячені розгляду проблем радянсько-німецької війни. Перші загальні праці, у яких висвітлювались окремі аспекти становища українського селянства в досліджуваний період, з'явилися безпосередньо в роки війни. В цей час було здійснено перші спроби осмислення того, що відбувалося на окупованих територіях України. Але це були не наукові праці, а, газетні і журнальні статті, брошури, які носили агітаційний характер.

У праці З. Шульги «Українське селянство не буде у фашистській неволі»[36] фрагментарно розглянуті питання, пов'язані з становищем села в умовах окупації, та аналізується політика німецької влади. Після війни з-під пера науковців вийшла друком низка перших узагальнюючих праць: І. Анісімов, Г. Кузьмін «Великая Отечественная война Советского Союза,

1941–1945» [17], Н. Вознесенский «Военная экономика СССР в период Отечественной войны» [20]. У згаданих публікаціях автори роблять спроби дослідити й охарактеризувати події війни. Проте, мало уваги приділено вивченню життя селян під час окупації.

В умовах хрущовської «відлиги» відбулися певні зміни у висвітленні подій Другої світової війни. Стався відхід від сталінської концепції трактування історії. Проте, дослідженням цього часу притаманна ідеологічна заангажованість. Тут можна виділити працю Ю. Арутюняна «Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны» [18], в якій досить ґрунтовно й всебічно проаналізовано питання трудової діяльності селянства й функціонування сільського господарства в роки війни.

У 1965–1985 роки з’являються перші комплексні розвідки з історії Другої світової війни, які стали орієнтиром для істориків. Потрібно виділити багатотомні праці, що присвячені українському селянству. Узагальнюючу інформацію про німецький окупаційний режим знаходимо в тритомній праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.» [35] в Полтавському томі «Історії міст і сіл Української РСР» [22], в Чернігівському томі «Історії міст і сіл Української РСР» [23]. У цих працях проаналізовано стан економічної й соціальної сфер життя українського села в роки війни, трудовий і матеріальний внески селянства у зміцнення обороноздатності СРСР і ліквідації наслідків війни та окупації.

У середині 1980-х рр., з початком «перебудови» в СРСР, відбулося пожвавлення наукової думки. Вчені отримали змогу значно розширити коло досліджуваних проблем. Проте, цього часу не з’явилося праць, безпосередньо присвячених повсякденному життю українських селян.

Слід виділити роботу В. І. Кучера [26], де висвітлено обставини суспільно-політичної діяльності колгоспного селянства за роки війни. У своїй монографії Т. С. Першина [32] розглянула зміст, засоби і методи політики німців на окупованих українських землях. В усіх інших публікаціях цього

періоду тема життєдіяльності села за умов окупації розглядається в контексті досліджуваних авторами більш загальних питань воєнної проблематики.

Отже, дослідження повсякденного життя селянства у радянську добу відбувалося у більшості випадків фрагментарно.

Окрему сторінку в дослідженні названої проблеми складає зарубіжна історіографія. Втім, спеціальні дослідження, присвячені розгляду цього питання, у сучасній зарубіжній історіографії відсутні. Окупована територія України не розглядається як цілісний, самостійний об'єкт дослідження. Західні дослідники розглядають історію українських земель часів Другої світової війни як складову історії СРСР.

Варто відзначити працю К. Беркгофа «Жнива скорботи: життя і смерть в Україні під нацистською владою» [19], що спрямована на об'єктивне висвітлення життя населення під час війни на території рейхскомісаріату «Україна». Серед представників сучасної російської історіографії назовемо Б. Ковальова «Повседневная жизнь населения России в период нацистской оккупации» [25]. У його праці проаналізовано, зокрема, явище колаборації – співпраці між окупантами і населенням зайнятих ними територій.

Оцінюючи історіографічний доробок зарубіжних істориків періоду німецько-радянської війни, слід відзначити, що вони зробили певний внесок у висвітлення окупаційного режиму на території України.

З розпадом Радянського Союзу, коли Україна вийшла на світову арену як суверенна держава, розпочався новий етап у розвитку історіографічної науки. На сьогодні проблематика життя українського селянства в роки німецької окупації розробляється О. Перехрестом [31], В. Ревегуком [34] тощо. Зокрема, порушуються питання економічного та соціального становища селянства України в роки війни, аналізується вплив окупаційної політики Німеччини на матеріальне життя селян. Особливості аграрних перетворень німців в окремих областях військової зони можна простежити у дослідженнях В. А. Нестеренка [29], С. І. Власенко [41–45]. Вагомим внеском для дослідження проблеми повсякденного життя слугують статті Є. Ю. Шаповаленка [51; 53], І. Азарх [37;

38], в яких на основі опублікованих документів і архівних джерел розглядається становище селянства Чернігівщини під час німецької окупації в 1941–1943 роках.

Таким чином, в історіографії простежується тенденція до глибокого висвітлення подій на українських землях, які в радянські часи не можливо було об'єктивно відтворити.

Отже, повсякденне життя селянства Полтавської та Чернігівської області під час окупації в більшості наукових працях висвітлюється фрагментарно чи неповно, його окремі аспекти залишаються мало дослідженими і потребують більш глибокого вивчення.

Значно доповнюють нашу розвідку неопубліковані та опубліковані джерела, вони дозволяють більш чітко усвідомити специфіку повсякденного життя українських селян. Основою для висвітлення проблеми дослідження стали опубліковані джерела і матеріали, які виявлені автором у державних архівах.

В роботі використані важливі документи, що містяться в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) у фондах КМФ-8 «Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп та їх тилкових охоронних підрозділів, які діяли на окупованих східних територіях», Ф.3206 «Рейхскомісаріат Україна м. Рівне» та Ф. 4620 «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». У Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) опрацьовано документи фонду 1 – «Центральний комітет КП(б)У» та фонду 166 – «Комісія з питань історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР». Ці документи та матеріали розкривають загальні аспекти окупаційної політики на території військової зони та рейхскомісаріату «України».

Доповнюють джерельну базу нашого дослідження опубліковані архівні документи, які допомагають розкрити економічну політику німців. Переважно це матеріали збірників документів «Німецькі окупанти на Полтавщині

(1941–1943 рр.)» [13], «Полтавщина в Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» [14] та «Чернігівщина в роки нацистської окупації» [16].

Структуру джерельної бази складають актові джерела; матеріали діловодства; наративні джерела; матеріали періодичної преси 1941–1943 рр.

Актові джерела містять численні накази та розпорядження, видані німецькою окупаційною владою райхскомісаріату «Україна» та військової зони командування керівникам сільських громадських господарств, старостам, сільським громадам тощо [3], що спрямовані на організацію виконання рішень з питань функціонування аграрного сектору економіки України. Зокрема, це накази сільськогосподарського керівництва рейхкомісара України про ведення сільського господарства в громадських дворах [3]. Вони дають змогу проаналізувати ставлення окупантів до українського населення, їхні наміри з експлуатації сільськогосподарського потенціалу України. Вказані документи розкривають механізм реалізації в окупованих регіонах України політики керівництва Рейху в аграрній галузі.

Матеріали діловодства представляють чисельну групу документів місцевих органів влади. Зокрема, це накази, розпорядження, постанови. Серед них можна виділити накази до керівників громадського господарства №54 с. Лютьєнка Гадяцького району Полтавської області [6]; орієнтовні плани посіву; накази щодо регламентації праці на сільськогосподарських полях, зокрема наказ окружного інспектора про роботу у полі 10-річних дітей [13]. Цей масив документів і матеріалів розкриває специфіку функціонування аграрного сектору в роки окупації, дає змогу простежити зміни в організації сільськогосподарського виробництва та з'ясувати, на що саме була спрямована економічна політика Німеччини того часу.

Важливу групу матеріалів становлять наративні джерела, зокрема епістолярна спадщина, щоденники, мемуарна література та усні свідчення громадян, зібрані під час написання роботи. Цікаву і важливу інформацію можна почерпнути з щоденника Дмитра Браженка [47; 48], який проживав у селі Авдіївка Понорицького району Чернігівської області до 1942 року, а після

переїхав до Хорольського району Полтавської області. Це джерело дає змогу детально поглянути на зміни в повсякденному житті селян після початку війни та порівняти становище селян в Чернігівській та Полтавській області.

Вагомим внеском для у роботу є усні свідчення жителів сіл Оржицького та Лубенського району Полтавської області: Чечвій Ганни Федорівни [8], Варченко Надії Іванівни [9], Діденко Феодосії Іванівни [10], де вони розповідають про роки німецької окупації. Ці матеріали дають підґрунтя для об'єктивного аналізу повсякденної історії життя українського селянства воєнної доби, розкривають труднощі, з якими стикались селяни під час окупації.

Цінними джерелами для розгляду повсякденного життя сільських мешканців є окупаційні періодичні видання. Особливо важливими є матеріали районних газет, що видавались окупаційною адміністрацією, або, з її дозволу, українською допоміжною адміністрацією в Полтавській та Чернігівській області. Серед них газети – «Вісті Остерщини» [39;40], «Українське Полісся» [50]. Їхні публікації містять матеріал про повсякдення сільського населення регіону за часів окупації та офіційні документи німецьких військових і цивільних окупаційних органів.

Таким чином, документальну дослідження склали різноманітні за видовою типологією та змістовим наповненням матеріали. Це дає підстави вважати, що залучена джерельна база є достатньо репрезентованою та вагомою для реалізації мети та вирішення основних завдань дослідження.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ЖИТТЯ СЕЛЯН В 1942 РОЦІ

2.1. Дії окупантів в аграрній сфері та повсякденне життя села

Після відступу Червоної армії та у зв'язку із захопленням територій німецькою армією територія Чернігівської та Полтавської області знаходилась під управлінням німецького військового командування.

Територія Полтавщини до весни 1942 року знаходилась під управлінням німецького військового командування як прифронтна територія [28, с. 133]. Однак, у зв'язку з просуванням фронту за межі області та через весняний наступ 1942 р., зона цивільного управління стала розширюватися, тому територія Полтавщини увійшла підпорядкування рейхскомісаріату «Україна».

Чернігівська область протягом всього періоду окупації входила до військової зони командування, де спостерігалась певна поміркованість окупаційної політики.

Німецька адміністрація на початку 1942 р. розпочала перетворення в аграрному секторі, адже в цей час наростало невдоволення українських селян відновленням колгоспно-радгоспної системи, тому, розпочавши реформу, німецька влада мала на меті за допомогою положень аграрного закону створити в селах прошарок населення, який би погодився на співпрацю.

Була проведена аграрна реформа, що передбачала створення нових форм господарювання, а саме: громадських господарств, хліборобських спілок, хуторів та відрубів [46].

Перший етап реформи розпочався в лютому 1942 р., він передбачав перетворення колгоспів у громадські господарства, а радгоспів – у державні маєтки. При цьому, відбулось збереження колективного господарювання в селах, селяни й надалі продовжували працювати в «реформованих» колгоспах,

формально це була лише зміна назви, що не несла жодних перетворень, обіцяна ж земельна реформа майже не проводилась [53, с. 55].

Для того, щоб схилити на свій бік українське селянство, окупаційна влада, спостерігаючи тривожні настрої серед населення через збереження колгоспів, почала запроваджувати нововведення: селянам дозволялось закріплення присадибної землі в приватну власність, передбачалось звільнення присадибних ділянок від податків, а також стало можливим збільшення розміру присадибної землі через відповідне клопотання [50]. Як-от, було повернено колгоспникам відрізані в 1939 році надлишки присадибної землі, а з весни 1942 року почали збільшувати їх до одного гектара [34, с. 64].

Практикувалось надання селянам наділу землі як винагороди за співучасть у боротьбі проти партизан. Так, на Чернігівщині, де партизанський рух набрав особливого розмаху, станом на 25 травня 1942 р. відбулось надання 11 господарствам 5,5 га землі «за активну участь у боротьбі з партизанами» [15, с. 487].

Така реформа принесла мешканцям села надії на швидкий поділ землі. Проте, як вони зустріли новий аграрний порядок, 5-та команда відділу пропаганди у своїй доповіді зазначала, що селяни в одному колгоспі під Ніжином Чернігівської області ці зміни прийняли з радістю[1]. Однак, швидко селяни зрозуміли, що дана реформа не несе в собі ніяких перетворень, що викликало з їхнього боку розчарування. Вони й надалі продовжували працювати у збережених німецькою владою колгоспах та радгоспах, отримували за свою роботу заробітну платню на підставі вироблених трудоднів, як в натуральній, так і в грошовій формі.

Навесні 1942 року розпочався другий етап реформи – створення хліборобських спілок. Хліборобська спілка створювалася для селян, котрі мали земельний наділ для індивідуального користування та обробітку. Об'єднання селян у хліборобські товариства відбувались з метою взаємодопомоги та спільного користування сільськогосподарським інвентарем [44, с.167].

Процес реформування проходив дуже повільно, а створені нові форми господарювання – хліборобські спілки – продовжували носити колективний характер.

Станом на 1 грудня 1942 р. в Чернігівській області було створено 244 хліборобських спілок, що складало 12,8 % від загальної кількості громадських господарств (1 906). Практично одночасно відбувалось реформування аграрного сектору на Полтавщині, де у статус хліборобських спілок було переведено 225 громадських дворів, що складало близько 9% від загальної кількості громадських господарств (2501) [6].

Незважаючи на сподівання німців щодо запровадження нової політики, селяни дуже швидко зневірилися в їхніх обіцянках і не виявили особливої активності в заходах окупаційної адміністрації, навпаки, чинили пасивний спротив німецькому режиму.

Вважаючи Україну своєю основною продовольчою базою німці намагалися, якомога більше з неї взяти. Проводилась підготовка до посівної та збиральної кампанії 1942 року. За попередніми планами, в Україні планувалось посіяти: ярової пшениці – 1 435 тис. га, ячменю – 1 326 тис. га; проса – 300 тис. га; гречки – 192 тис. га; кукурудзи – 120 тис. га. На Полтавщині плани посівних були наступними: 36 806 га – ярової пшениці; 85 167 га – ячменю; 32 124 га – вівса; 76,7 га – соняшнику. Підсумкової інформації щодо виконання посівних планів немає [5].

В обов'язки селян також входила допомога німецькій владі при проведенні весняних польових робіт. У наказі коменданта Остерського району від 17 березня 1942 р. зазначалось, що необхідно в селах закінчити збір посівного матеріалу [40]. Тому селянам потрібно було передати громадським господарствам наявне в них збіжжя і різне насіння, що мало використовуватись як посівний матеріал [39].

До проведення посівних та збиральних робіт залучалися усе працездатне населення та вся наявна техніка. До збирання урожаю в обов'язковому порядку залучалося усі працездатні особи віком від 14 до 65 років [31, с. 170]. Втім, під

час проведення збиральної кампанії вікові межі розширювались, тому досить часто використовувалася праця дітей віком від 10 років [43, с. 130]. Як-от, в червні 1942 року Лубенський окружний сільськогосподарський інспектор видав наказ про негайне притягнення до роботи дітей віком від 10 до 14 років [21, с. 21].

Через те, що після евакуації 1941 р. в селах помітно відчувався брак господарчих засобів, селяни повинні були підготувати і зробити нові знаряддя праці до весняного обробітку землі, в першу чергу потрібно було підготувати сапи, привести до ладу упряж і сільськогосподарські знаряддя [39].

Німці також вдалися до заходів, що передбачали завезення техніки із Німеччини. Були виконані наступні поставки сільськогосподарської техніки для весняної сівби: 4 тис. косарок; 22 тис. плугів; 1 тис. тракторів; 1 тис. тягачів [6].

Однак, всі ці заходи не виправдали себе, і порівняно із 1941 роком, було зібрано меншу кількість врожаю. Врожай зернових в 1942 році становив тільки 25 відсотків довоєнного рівня [35, с. 378]. Це спричинило певні розчарування німців в подальших планах використання сільськогосподарських ресурсів України.

2.2 Податкова політика німецької адміністрації стосовно селян Полтавської та Чернігівської областей

Однією з основних форм організованого економічного грабунку населення на окупованій території України у 1942 році залишалася система численних податків [33, с. 275]. Єдиної підходу у податковій політиці окупантів не було, адже окупаційні власті у кожному підлеглому їм регіоні встановлювали кількість і розміри податків на свій розсуд [31, с. 188].

Особливістю податкової політики у військовій зоні було забезпечення безпосередніх потреб вермахту. Також, особливого дискомфорту для нацистів завдавали партизанські загони та близькість фронту, тому для німецької влади в цих умовах задовольняти свої продовольчі потреби було нелегко.

Критерії для визначення сум податків змінювалися від 1941 до 1942 років. Якщо спочатку це був розмір присадибної ділянки, то у 1942 р. – кількість працездатних членів родини. Відповідно при відсутності працездатних або наявності одного працездатного стягувалось 150 крб. на господарство; при наявності двох і більше працездатних – 250 крб. [16, с. 165–166].

Крім грошових, були встановлені натуральні податки. Станом на березень 1942 року селяни повинні були при наявності однієї корови здати 500 л. молока, двох і більше – 650 літрів [51, с. 161]. Відповідно до розпорядження Понорницької районної управи, в селі Андріївка був встановлений план яйце заготівлі на друге півріччя 1942 р. в обсязі 30 шт. яєць на кожне господарство [4]. Розміри поставок меду становив від 7,5 кг з вулика [41, с. 57].

Порівняно з Чернігівською областю на Полтавщині існувала більша кількість грошових податків, що була обов'язковою до сплати. Так, у Зіньківському районі Полтавської області протягом 1942 року селяни сплачували такі грошові податки: одноразовий податок з господарства – 50 крб., податок на шляхове будівництво (з кожного працездатного) – 100 крб., податок з собаки – 150 крб., податок з бджолосім'ї – 50 крб., податок з велосипеда – 75 крб.

Загалом, на Полтавщині загальна сума грошових податків, виплачуваних селянами, становила в 1942 р. 2 135 крб. з двору [31, с. 189]. Порівнюючи заробітну платню селян і розмір податку, який вони були вимушені виплачувати, слід зазначити, що таке оподаткування було вкрай обтяжливим. Якщо за місяць один селянин міг заробити на постійних роботах від 15 до 20 крб., то за рік це було близько 240 крб. Тож, така сума податків була занадто великою та непосильною для селян, і більшість просто не мала можливості їх виплачувати.

На Полтавщині також була встановлена система натуральних податків. Наприклад, у Зіньківському районі Полтавської області для власників однієї корови була встановлена така норма молокоподатку: 750 літрів молока на рік

для власників однієї корови, двох і більше – 1000 літрів молока [12]. Була визначена річна норма здачі яєць та меду, що відповідно становило – 150 яєць від курки, 5 кг меду з бджолосім'ї тощо [41, с. 190]. Це були непосильні податки для українського селянства, адже вони змушені були віддавати майже все, що було здобуто важкою працею.

Основною метою заготівельної політики окупантів було забезпечення безпосередніх потреб Вермахту та Рейху сільськогосподарською продукцією. Кожне колективне господарство й кожний селянський двір були зобов'язані здавати на заготівельні пункти зерно, рослинницьку і тваринницьку продукцію, городину та ін. [31, с. 190]. Потрібно було щоденно, неділя та святкові дні включно, здійснювати поставки на найближчий заготівельний пункт [2].

На кожне громадське господарство було визначено план здачі сільськогосподарських культур. Так, громадське господарство № 54 «Степовий» с. Лютенька Гадяцького району Полтавської області повинно було здати 550,4 ц. насіння соняшника [3]. Однак, якщо в громадських господарствах після виконання поставок ще залишалось зерно або інші продукти, вони також підлягали вилученню, внаслідок чого забирали 90–95% валового збору [27, с. 164-165]. На відміну від Полтавщини, на Чернігівщині, вилучення продукції входило до компетенції старост і поліцаїв, тому селянам військової зони окупації залишалася необхідна кількість продуктів.

Про лояльніше ставлення окупаційної влади до селян на Чернігівщині свідчить той факт, що були випадки повернення назад із заготівельних пунктів продукції. Так, наприклад, до с. Нові Яриловичі було повернуто назад із пункту «Заготскот» корову, котра була оцінена як така, що «може принести користь у господарстві» [37, с. 301–302].

Таким чином, економічна політика стосовно селянства Чернігівської області була більш лояльніша, ніж на Полтавщині. Про це свідчить і мешканець села Андріївка Понорницького району Чернігівської області, Дмитро Браженко, який в 1942 р. переїхав до Хорольського району Полтавської області, відмітивши, що на Полтавщині економічна ситуація була значно гіршою, ніж на

Чернігівщині. Податкова політика німців стала непосильним тягарем для переважної більшості українських селян й негативно позначилася на їхньому повсякденному житті.

2.3 Використання людських ресурсів села в економічних інтересах рейху

Відчуваючи значний дефіцит робочої сили на території Німеччини, німецька окупаційна влада розпочала масову пропаганду, закликаючи українську молодь до добровільного виїзду на роботи в Німеччину. Німецькі пропагандисти намагалися спокусити людей принадами всіляких благ, які начебто очікують їх у німецькому «раю»: гарними житловими умовами та умовами праці, високими заробітками, можливістю оволодіти потрібними спеціальностями, побачити «Захід» і прилучитись до «європейської культури» [31, с. 258].

На початковому етапі вербування громадян до Німеччини здійснювалося на добровільних засадах, із застосуванням різноманітних методів заохочення. Так, з села Григорівна Бахмацького району Чернігівської області за розпорядженням комендатури від 22 червня 1942 р. планувалось відправити в Німеччину в порядку мобілізації 24 працездатних осіб, віком від 15 до 45 років. При цьому зазначалось, що відряджати до Німеччини потрібно перш за все добровольців та осіб, які ніде не працюють і їм дозволяють родинні обставини [16, с. 179].

Однак бажаючих поїхати на роботи в Німеччину виявилось небагато: в основному це були юнаки і дівчата, які повірили ворожій пропаганді про «райське життя» в Німеччині, та відпущені на волю військовополонені з місцевих жителів. Так, наприклад, протягом осені 1941 – травня 1942 років із сіл Дмитренки, Марусичі, Шевці, Більки і Ревазівки Новосанжарського району Полтавської області до Німеччини добровільно виїхало 97 чоловік; із них 47 військовополонених, 2 – евакуйованих, решта – місцеві жителі [34, с. 48]. Тож, як бачимо, ще від початку окупації кількість бажаючих добровільно виїхати на роботи до Німеччини була незначною.

Проте дуже швидко плани німців на добровільне залучення українців до роботи на Рейх зазнали краху, через листи, що надходили з Німеччини, від людей, котрі повернулися додому через хвороби та каліцтва, отримані на виробництві. Після поширення правдивої інформації про реальне становище оstarбайтерів у Німеччині кількість добровольців серед молоді значно зменшилася [31, с. 258]. В Німеччині людей використовували як робочу силу, вони працювали переважно на шкідливому виробництві, що потребувало важкої фізичної праці, при цьому отримуючи найнижчу заробітну платню [11, с. 34]. Заробіток оstarбайтера за тиждень складав 50 % заробітної плати німецького робітника – 17,16 рейхсмарок [30, с. 112].

Коли бажаючих добровільно працювати на окупантів виявилось небагато, німці провели перепис молоді 1922–1925 років народження і, після медичної комісії про їхню придатність до фізичної праці, почали насильно відправляти до Німеччини, що викликало незадоволення серед місцевого населення [34, с. 48]. Наприклад, із села Манжелія Глобинського району Полтавської області німці вивезли до Німеччини 129 осіб [22, с. 244]. Із селища міського типу Варва Чернігівської області було вивезено 81 особу [23, с. 234].

Примусове відправлення до Німеччини, позначилось на моральному стані селян, котрі робили все для того, щоб не їхати. Так, досить часто, щоб уникнути відправлення, вони вдавалися хворими та брали у фельдшера довідку, що підтверджувала їхню хворобу [34, с. 49]. Якщо уникнути відправлення до Німеччини не вдавалось, тоді серед людей починала панувати справжня паніка, бо хоча й говорили, що їх відправляють лише на півроку, однак, більшість не вірила в ці обіцянки, думаючи про те, що вони можуть зовсім не повернутися.

Таким чином, використання окупаційною владою молоді як фізичного ресурсу, примусове вивезення людей до Рейху наклало свій відбиток на повсякденне життя села, підсилило настрою відчаю, страху, зневіри, що були панівними у сільському соціумі того часу.

РОЗДІЛ 3

НІМЕЦЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМУ 1943 РОЦІ

3.1. Соціально-економічне становище та побут селян

Матеріальне становище селян під час окупації продовжувало залишатися тяжким. Селяни жили в глинобитних хатах, критих соломою або очеретом, що склалися з двох кімнат – кухні і жилої кімнати, яка одночасно слугувала вітальнею, їдальнею та спальнею. Більшість колгоспників задовольнялася домотканим одягом. Вони ходили у грубих суконних чоботях та валянках, жупанах та кожухах, хутряних шапках або хустках на голові [33, с. 268].

Спогади жительки села Чевельча Оржицького району Чечвій Ганни Федорівни, 17.12 1930 року народження, про своє дитинство під час німецької окупації, свідчать про те, що їхнє життя було тяжким. В їх сім'ї було двоє дітей: Ганна та Олександра. Мати, Марія Мусіївна, щоб прогодувати їх, змушена була корову ховати у лісі від німців, лише на ніч приганяла додому, щоб здоїти. Але молока корова давала не багато, через нестачу корму. Переважно харчувалися тим, що виростили самі на городі (картопля, цукровий буряк, цибуля, кукурудза) і тим, що вдалося вкрасти з колгоспного поля. Після збирання врожаю пшениці збирали колоски, які вдома обмолочували, перетирали, а потім замість хліба пекли перепічки. Також з колгоспного поля крали цукрові буряки, які здавалися дітям солодшими від домашніх. Влітку було більше продуктів харчування, їли калачики, шовковиці, збирали ягоди в лісі.

Одягу в їх сім'ї було дуже мало, на городі сіяли коноплі, з яких пряли пряжу і ткали полотна. Дід респондента, Цілуйко Григорій Тимофійович, шив сорочки, черевики із сукна, панчохи з парусини, щоб хоч щось діти могли носити. Для прання одягу використовували жлукто, в якому замочували білизну в золі, а потім прали на річці. Зимові чоботи були лише одні на сім'ю, тому в них ходили по черзі [8].

Деякі селяни під час окупації починають відчувати голод, адже все більше починає відчуватися дефіцит продуктів харчування, особливо взимку. Так, раціон українських селян не відрізнявся своєю різноманітністю, вони харчувалися тим, що в них було, ось наприклад, інформація про раціон одного українського селянина взимку: сніданок – суп (без нічого), обід – борщ, з почорнілих буряків (бо були примерзлі), просяний хліб, крохмаль з віяного молока, вечеря – той борщ чи іноді картопля в кожущках. Досить вдало селянин охарактеризував цю ситуацію: «Живеш так, аби штани тримались, і то поясок все більшає» [48, с. 54].

Тож матеріальне становище українських селян продовжувало залишатися тяжким. Постійно відчувався дефіцит продуктів харчування. Тож, рівень життя селян залишався на досить низькому рівні.

В 1943 р. окупаційною владою повинен був розпочатися останній етап реформування аграрного сектору – створення індивідуальних господарств у вигляді хуторів або відрубів. Різниця між ними полягала в тому, що хутори повинні були створюватися відповідно до певних виробничо-господарських та місцевих умов, зокрема, поля мали бути відділені від головних масивів лісами, болотами, річками. Хутори також можна було створювати в селі, де жила невелика кількість селян. Відруби – це окремі господарства, що створювались на території села з відмежуванням від громадського поля [6, арк. 16].

Однак, формування системи одноосібного землекористування фактично не розпочалося і в Чернігівській, і в Полтавській областях. Щоправда, існують дані, зокрема по Чернігівській області, про обіцянки німецької влади створити в кожному районі від 5 до 10 селянських одноосібних господарств (хуторів та відрубів). Проте, про реалізацію цих задумів не повідомляється [42, с. 408].

Однією з останніх спроб поліпшити становище в сільському господарстві та повернути втрачений авторитет серед населення окупованих областей була «Декларація про власність» від 3 червня 1943 р., видана міністерством Розенберга, де зазначалося, що вона є продовженням «нового земельного ладу», встановленого 15 лютого 1942 р. [44, с. 169]. Зокрема, передбачалась передача

власності на землю іншим особам, здача землі в оренду терміном на 3 роки, також земля могла передаватися у спадок [2, арк. 9].

Таким чином, якщо в попередній період німці декларували надання землі тільки тій частині селянства, яка з ними співпрацюватиме, то відтепер право на її одержання обіцялося й решті селян, котрі мешкали на окупованій території.

Хоча й подекуди населення позитивно зустріло цей законопроект, проте він вже не зміг змінити негативне ставлення до окупантів і не ліквідував зневіру українського селянина в «новому порядку» [44, с. 169]. Тому реалізувати свої наміри на території України їм так і не вдалося.

Попри на відсутність сільськогосподарських робіт на полях, в зимовий період 1943 року, селяни продовжували працювати, зокрема вони пов'язували свої надії з визволенням та можливістю збирати врожай вже не на користь окупанта. Селяни розпочали підготовку полів для проведення посівних робіт, зокрема вони ставили захисні щити для снігозатримки, збирали по селу куриний помет та вивозили його на поля під буряк, тим самим готуючи землю для весняних польових робіт [9].

Як і в попередні роки окупаційна влада особливо готувалась до проведення польових робіт. В 1943 р. Німеччина починає все гостріше відчувати дефіцит продовольства. Відповідно для кожного господарства були встановлені орієнтовні плани посівів. Так, наприклад, для господарства громадського двору № 54 с. Лютенька Гадяцького району Полтавської області встановлювався орієнтований план посіву ярих зернових та круп'яних культур на 1943 рік. Зокрема, орієнтовна норма висіву на гектар становила: ярої пшениці – 1,5 ц., ячмінь – 1,5 ц., овес – 1,3, горох – 2,0 ц., сочевиця – 1,0 ц., квасоля – 1,0 ц., гречка – 1,0 ц., кукурудза – 0,4 ц., соняшник – 0,2 ц. [3, арк. 13].

Проте, не зовсім вдала осіння посівна кампанія 1942 р. призвела до зменшення посівних площ, Як-от, із 190 тис. га озимих культур до збирання в 1943 р. фактично збереглося близько 126 тис. га, що становило 66,3 % від засіяного. Наприклад, посівні площі такої досить популярної до війни в регіоні

культури, як цукровий буряк, у Чернігівській області скоротилися на 44,4% і займали 11 500 га. [42, с. 409].

В період весняної сівби 1943 р. німці, як і в 1942 р., намагалися максимально залучити до її проведення сільське населення всіх вікових категорій [31, с. 172]. У багатьох районах навантаження на одного працездатного колгоспника на сівбі зроста майже удвічі. Через брак техніки, пального обсяг робіт в 1943 р. був майже в 2,2 рази менше, ніж в 1940-му.

Невдалою для Німеччини була кампанія збирання врожаю 1943 р. Вирішальним чинником, який призвів до її зриву, був наступ Червоної армії. Через це німцям не вдалося зібрати урожай на великих площах. Так, в Полтавській області врожай не було зібрано на 310 707 га., проте вже після визволення території від німецьких загарбників урожай був зібраний, що дало можливість здати державі 169,9 тис. т. зерна [31, с. 173].

Німецька влада в 1943 році вдається до збільшення кількості і величини податків, сплачуваних українськими селянами. У 1943 році на Полтавщині був уведений шляховий податок, який сплачували всі сільські мешканці: чоловіки від 14 до 60 років і жінки від 15 до 55 років. Від сплати цього податку звільнялися лише інваліди та круглі сироти [34, с. 53]. Якщо на Полтавщині загальна сума грошових податків в 1942 р. становила 2135 крб. з двору, то з 1943 р. вона зростає до 3112 крб. з двору [31, с. 189].

Зростали не тільки грошові, а й натуральні податки, зокрема на Полтавщині можна спостерігати збільшення норми здачі молокоподатку з 720 л. до 820 л. від однієї корови на рік.

На території військової зони командування зустрічалися випадки зниження норм податків. Так, в с. Камань Новгород-Сіверського району Чернігівської області норма здачі молока в 1943 р. становила 400 літрів з корови. Можливо, це було викликано наближенням фронту, активізацією партизанського руху чи нездатністю селян виконувати завищені норми поставок. [43, с. 133–134]

Отже, 1943 рік став одним із ключових у житті українських селян, адже в собі він приніс ще більше страху, розчарувань та неспокою.

З початком весни 1943 р. кампанія вивезення українських робітників до Німеччини, сягнула ще більших розмірів, ніж це було в 1942 р., адже в цей час в Німеччині гостро постала проблема дефіциту робочої сили. У відповідь населення намагалось будь-яким чином уникнути депортації, організовуючи активний супротив. Ухилення від відправки набуло масового характеру.

За відомостями обліку населення Чернігівської області можна прослідкувати втілення соціальної політики на українських землях німецькою та владою, а також побачити, як зростає кількість депортованого населення в 1943 році. Так, кількість осіб, котрі виїхали із села Ряшки в липні 1942 р. становила 17 осіб. Із села Углова Рудка Любецької райуправи було забрано 9 осіб. В 1943 році із села Вересоч Куликівської райуправи станом на січень 1943 р. кількість завербованих і вивезених до Німеччини людей становила 188 людей. [38, с. 306].

Якщо до цього для відправки добиралися тільки фізично здорові особи віком переважно від 17 до 45 років, то вже в 1943 р. через нестачу робочої сили німці забирали навіть хворих, інвалідів та людей віком від 15 до 65 років [31, с. 261]. Поруч із цим існувала жорстка система покарання для тих, хто намагався ухилитися від відправки до Німеччини. Розпорядженням від 4 лютого 1943 року Лохвицький гебітскомісар Рейнгарт наказав оштрафувати кожного жителя сіл Бондарі, Луговики і Хорсики Чорнухинського району Полтавської області на 1 тис. крб., Білоусівки, Богодарівки й Гільці цього ж району – на 500 крб., Куріньки й Козлівки – на 200 крб. [13, с. 55].

Тобто, така політика німецької влади стає ще одним чинником соціальної напруги в селах Полтавської та Чернігівської області, та негативно відобразилась на моральному стані селян та їхньому повсякденному житті.

3.2. Вплив політики німецької адміністрації та дій радянських партизанів на повсякденне життя селян

Початок війни приніс для населення страх і горе, а для певної частини і надію на звільнення від більшовицького ярма та покращення свого становища. Однак з кожним тижнем, місяцем, роком, населення все більше розчаровувалось в діях німецької влади, що не ставила за мету покращення життя українського населення. Реформування аграрного сектору не дало відчутних результатів, з кожним днем окупації становище селян погіршувалось.

Перемога Червоної армії під Сталінградом стала відправною точкою та переломним моментом і в житті українських селян, адже відтепер визволення від німецької окупації стає більш можливим, тому селяни поділились на тих, хто був в очікуванні швидкого визволення, і тих, хто побоювався повернення Червоної армії, та ті хто не хотів її повернення. В селах було тихо, але неспокійно, люди були залякані та пригнічені, адже ходили чутки, що німці відступають і при відступі знищують все на своєму шляху: палять села, вбивають, грабують [49, с. 4].

На початку 1943 р. Червона армія розпочала наступ на фронті та визволення частини української території. Так, війська Південно-Західного й лівого крила Воронезького фронтів вступили в північно-східні райони Полтавщини, війська 40-ї армії Воронезького фронту вступили 22 лютого в Котельву, 26 лютого в Гадяч. [34, С. 227.]

Однак, радість визволення була короткочасною, адже війська Червоної армії увійшовши на терени визволеної території, стали на шлях грабунку місцевих жителів, тому що, в цей час в діючій армії особливо гостро відчувався дефіцит продуктів харчування, одягу, військової. Також, як 1941 року, почалася мобілізація до лав Червоної армії. Однак в порівнянні з 1941 р. у 1943 р. цей процес носив масовий характер, мобілізації підлягала практично вся чоловіча частина мешканців сільської місцевості, які залишились.

Досить швидко нацистська армія зуміла взяти реванш, перейшовши в контрнаступ та зупинивши радянські війська на лінії Довжик–Куземин–Котельва [34, с. 227]. Територія Полтавщини продовжувала перебувати під контролем німецьких окупантів, які почали проводити ще жорсткішу політику

стосовно до українського селянства на територіях, що входили до складу рейхскомісаріату «Україна».

Таким чином, нетривале в часі визволення території не принесло покращення в житті українських селян, а навпаки становище селян в 1943 р. ще більш погіршилось, грабіж з боку радянських військ, нестача продуктів харчування, все це негативно відобразилось на їхньому моральному стані та повсякденному житті, викликавши розчарування та відчай.

Вже наприкінці осені – взимку 1942–1943 рр. німці фактично втратили контроль над значною частиною Чернігівщини, оскільки лісові райони майже повністю контролювалися партизанськими загонами, тому в 1943 р. окупаційній владі було складніше здійснювати контроль над цими районами [16, с.41].

Однак, селяни, що проживали на території, яка контролювалася партизанами, не відчували жодного полегшення в своєму становищі, адже партизани не тільки могли допомагати та займатися суто бойовими справами. Досить часто з їхнього боку траплялися випадки пограбування цивільного населення, коли серед білого дня вони вривалися в будинки, комори та все забирали [37, с. 53]. Адже численні партизанські формування потребували доволі значних обсягів продуктів харчування та речового забезпечення, зокрема, одягу та взуття, а також фуражу для коней [31, с. 267].

Проживання в районах дислокації партизанських загонів не могло не відбитися на повсякденні сільського населення Чернігівщини. Зазвичай після нападів партизан на німецькі загони, у відповідь німецька влада застосовувала каральні акції проти мирних жителів, адже основним засобом боротьби окупаційної адміністрації проти партизан було цілковите чи часткове знищення населених пунктів.

На Полтавщині, через природні умови, партизанський рух не набув такого розмаху, як на Чернігівщині. Полтавська область не була основним районом дислокування партизанських загонів. Навіть ті партизанські з'єднання та загони, що існували на початку війни, не закріпились тут і постійно

зменшувались в своїй чисельності, передусім через відсутність постійних баз для їхнього розташування.

Під час проведення операцій зі звільнення території України на Полтавщину були передислоковані партизанські загони з інших областей. В період визволення України через територію Полтавщини відбувався рух партизанських загонів. Як-от, у лютому 1943 р. у тил ворога з Хінельських лісів Сумської області вийшло партизанське з'єднання М. Л. Наумова. Під час рейду загони з'єднання пройшли 12 районів Полтавщини, не вступаючи у військові дії з німецькою армією, але якогось помітного сліду по собі не залишили [45, с. 104]. Тому на Полтавщині в моральному плані селянам було трішки легше протягом усієї війни, адже вони, окрім поодиноких випадків, майже не зазнавали репресій з боку німців через діяльність партизанських загонів.

Постійними переживаннями, що супроводжували повсякденність селян, були страх і відчуття невідомості, їх постійно турбувало одне питання: що буде далі, проте селяни в цей час стали боятися не тільки німецької влади, але й, з наближенням визволення окупованої території, вони стали боятися й радянську владу, проте найбільше їх турбувало питання, що ж з ними буде при відступі німецьких військ.

Наступ радянських військ після Курської битви остаточно перекреслив плани Німеччини щодо використання українського економічного потенціалу. Перемога Червоної армії на Курсько-Орловській дузі поклала початок звільнення окупованих ворогом територій. Під час відступу німці вдавалися також до форм фізичного знищення населення окупованих територій. Відступаючи, гітлерівці дотримувалися тактики випаленої землі, намагалися максимально вивезти з них матеріальні цінності й запаси, а те, що не встигали або не могли вивезти, знищували. Так, наприклад, при відступі з села Кононівки Ковалівського району Полтавської області солдати Вермахту забирали у селян все: хліб, одяг, посуд, взуття тощо [31, с. 176–178].

23 серпня 1943 року війська Степового фронту при підтримці частин та з'єднань Воронежського та Південно-Західного фронтів штурмом оволоділи

Харковом. Після взяття Харкова війська Степового фронту розгорнули наступ в напрямку Полтава-Кременчук [21, с. 70–71]. Першими на територію Полтавщини вступили війська Воронежського фронту. Так, 6 вересня вони звільнили Зіньків, 11 вересня – Гадяч, 13 вересня – Лохвицю, 18 вересня – Миргород, Оржиця, Ромодан, 19 вересня – Лубни, Хорол, Пирятин [33, с. 287]. Війська Степового фронту 20 вересня 1943 року звільнили Бутове та Карлівку, 23 вересня вже була звільнена Полтава і війська прямували у бік Кременчука, який був звільнений 29 вересня. Таким чином, в кінці вересня 1943 року територія Полтавщини в її довоєнних адміністративних кордонах була звільнена від німецьких військ, і на ній відновилася радянська влада [21, с. 71].

Звільнення території Чернігівської області відбувалось під час проведення Чернігівсько-Припятьської операції. 26 серпня 1943 р. війська Центрального фронту під командуванням генерал-полковника К. К. Рокосовського вийшли до Десни і на південь від Новгород-Сіверського вступили на територію Чернігівської області. Успішно розвиваючи наступ, частини Центрального фронту 4 вересня визволили Короп, 6 вересня – Новгород-Сіверський, 21 вересня – Чернігів. У вересні 1943 р. визволення Чернігівщини було завершено [16, с. 42].

Після звільнення територія Полтавщини являла собою суцільну руїну. Особливо великі руйнування були в Деканському районі, де німці спалили 80 відсотків дворів, Шишацькому – 90, Чутівському – 94, Глобинському – 79. На території Полтавщини німцями було спалено 108115 селянських хат, що становило 30 відсотків від довоєнної кількості, 30 тис. колгоспних будівель, 864 школи, 122 лікарні, 39 машинно-тракторних станцій, 14 радгоспів і т. д, але також досить великими були людські втрати [34, с. 245]. Так, за період окупації було розстріляно і знищено 221 895 осіб, із них чоловіків – 152 270, жінок – 58 369, дітей – 11 566 [14, с. 94].

На території Чернігівської області також були значні збитки нанесені гітлерівцями, зокрема в селі Пролетарське Батуринського району під час відступу було розграбовано і вивезено із колгоспів: 365 голів великої рогатої

худоби, 127 голів коней, 120 голів свиней, 272 голів вівць, 1 450 шт. птиці, 1 808 ц. зернових культур, 1 286 ц. овочів і картоплі, 4 520 ц. фуражу [16, с. 89].

У Чернігівській області під час окупації та в період свого відступу нацисти зруйнували та знищили 31 841 житловий будинок, серед цього числа абсолютну більшість становили оселі селян. Загарбники знищили також 2975 колгоспних житлових будинків [31, с. 223]. Також значними були людські втрати, зокрема за весь час окупації було вбито 127 778 осіб, а також 41 578 осіб було вивезено на роботи до Німеччини [16, с.102].

Отже, життя селян в умовах окупації 1943 р. порівняно з 1942 роком, ще більш погіршилося, адже через значні втрати німецької армії на фронтах Другої світової війни окупаційна влада стала вдаватися до ще більшої експлуатації сільського населення України. Під час відступу німецькі війська намагалися якомога більше пограбувати окуповані території, вивезти всі цінності та запаси сільськогосподарської продукції, а все, що не вдавалося вивезти підлягало знищенню. Територія Чернігівської області частково контролювалась партизанськими загонами, що не зовсім вдовольняло населення через постійне пограбування з їхнього боку.

ВИСНОВКИ

На основі аналізу літератури, документів та інших джерел встановлено, що проблема повсякденного життя селянства Полтавщини та Чернігівщини за доби німецької окупації залишається недостатньо висвітленою сторінкою історії України часів Другої світової війни.

Після початку радянсько-німецької війни відбулися кардинальні зміни у житті сільського населення України, все підпорядковувалося умовам бойових дій. Відсутність достовірної інформації про події на фронті, постійний страх та емоційні стреси, ускладнення ситуації з продовольством погіршили морально-психологічний стан населення. Селян хвилювали звичайні буденні проблеми: як вижити в нових умовах життя, що принесе нова влада на українські землі.

Політика окупаційної адміністрації стосовно селянства Полтавщини та Чернігівщини не була однаковою, це зумовлювалося тим, що Полтавська область адміністративно входила у межі рейхкомісаріату «Україна», а Чернігівська область перебувала у зоні військового управління, де протягом всього періоду окупації політика німецької адміністрація була більш поміркованою. Прикладом може слугувати те, що військова адміністрація не займалася поточними справами, зокрема, пов'язаними з оподаткуванням сільського населення, через близькість фронту та постійну загрозу з боку партизан. Головною метою німецької військової адміністрації в прифронтових районах було задоволення поточних потреб армії. Запроваджені окупаційною владою податки були менші, ніж за радянської влади. На території ж Полтавщини, що перебувала під контролем цивільного управління, можна простежити конфіскаційну політику стосовно селянства. Окупаційна адміністрація на території рейхкомісаріату «Україна» головною метою вважала максимальний визиск матеріальних ресурсів села. Була встановлена чітка система оподаткування населення, що не відповідала рівню соціального

забезпечення селян. Оподаткуванню підлягало практично все, що було в господарстві.

Територія Чернігівської області була одним із основних районів дислокування партизанських загонів, на відміну від Полтавщини, де партизанський рух не набув такого широкого розмаху. Населення Чернігівщини протягом всього періоду окупації постійно зазнавало репресій з боку окупаційної влади через діяльність партизанських загонів, особливо у місцях їхнього базування. Також відомі непоодинокі випадки пограбувань партизанами цивільного населення, що негативно позначилось на моральному та матеріальному стані селян.

Земельне питання стало важливим інструментом контролю окупантів за ситуацією на селі. Для того, щоб підвищити власний авторитет в очах селян та залучити їх на свій бік, німецька влада розпочала реформування аграрного сектору. Ця реформа передбачала реорганізацію колгоспів спочатку у громадські господарства, а згодом у хліборобські спілки, до яких у власність переходило все майно громадських дворів. У такий спосіб селянам було подано надію на можливий переділ землі та її отримання у приватне користування. Проте, реформування аграрного сектору не дало відчутних результатів, адже «аграрні перетворення» нацистів у першу чергу мали на меті забезпечення безперебійного постачання продовольства до рейху.

Відчуваючи значний дефіцит робочої сили, німці здійснювали примусову мобілізацію селянства на роботи до Німеччини. Ця політика стала ще одним чинником соціальної напруги. Набравши виразних рис тотальної примусової трудової депортації, вона негативно позначилась на моральному стані селян.

Вважаючи Україну своєю основною продовольчою базою, німці намагалися якомога скористатися з неї, особливо ретельно йшла підготовка до посівних та збиральних кампаній. Були розроблені численні накази та розпорядження, що мали на меті облік та контроль за сільськогосподарською продукцією. Втім, через несприятливі умови, відсутність техніки та дефіциту робочої сили, ці плани протягом всього періоду окупації не були повністю

виконані, що призвело до ще більшого напруження у стосунках німецької адміністрації

з

селянами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

1. Фонд. КМФ-8 – Оп.1 – Спр.12 – Листування Розенберга з Ламерсом про деякі реорганізації міністерства і можливого обранні наступника Гітлера; його ж листування з Лозе, Гіммлером, Мауером та ін. про автономію Литви та Естонії і про політичне становище в них; про незалежність України і Кавказу; пропагандистські матеріали для преси; переклади виступів Сталіна, новий порядок в сільському господарстві окупованих областей Радянського Союзу, переклади власовських листівок та ін.; записка про відвідування афганського посла 1 березня 1941 р.; два начерки по історії Дніпровського району та англо-російські відносини в Ірані; список співробітників міністерства. 1942 – 1944 рр. – Арк. 102–103.

2. Опис 1 – Спр. 23. Переписка с Кохом, Ламмерсом, Лозе, Могел и др. по поводу «декларации о сельскохозяйственной собственности в занятых восточных областях» об эвакуации торговых обществ из угрожаемых прифронтовых районов об эвакуации фольсдойче и др.; сообщения майора Мюллера об оставлении немцами Киева и настроении местного населения и др. 1943–1944 рр. – 94 арк.

Фонд. 3206 «Рейхскомісаріат Україна м. Рівне»

3. Опис 2. – Спр. 122 – Приказы сельскохозяйственного руководителя рейхскомиссара Украины о ведении сельского хозяйства в общественных дворах – Арк. 1.

4. Опис 3. – Спр. 322 – Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Чернігівщині і боротьба народу за своє визволення» Збірник

документів підготовлених Чернігівською комісією з історії Великої Вітчизняної війни. – Арк. 72.

Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Фонд.1 «Центральний комітет КП(б)У»

5. Опис 22 – Спр. 32 – Докладные записки, справки, письма УШПД в ЦК КП(б)У о состоянии мостов и переправ через реки на территории УССР оборонительных рубежах противника, обстановке в районе Чернигова, Бахмача и др., тактике немецко-фашистских оккупантов по борьбе с партизанами, об организации управления и режиме фашистов на временно оккупированной территории Украины. Текст переводов с трофейных документов о боевых действиях партизан.

Фонд.166 «Комісія з питань історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР»

6. Опис 3. – Спр. 144 – Директивы бывшего райсмаршала Германии об использовании продукции сельского хозяйства, оккупированных областей Украины для нужд Германии – 64 арк.

7. Опис 3. – Спр. 233 – Копии справок об итогах работы обласной комиссии по учету ущерба причиненного немецко-фашистскими захватчиками гражданам, колхозам, общественным организациям, предприятиям Черниговской обл. – 9 арк.

УСНІ СВДЧЕННЯ

8. Інтерв'ю І. Хорошко з Г. Ф. Чечвій, с. Чевельча, Оржицького району. 14.02. 2015 р. – особистий архів автора.

9. Інтерв'ю І. Хорошко з Н. І. Варченко, с. Пологи, Лубенський район. 18.02. 2015 р. – особистий архів автора.

10. Інтерв'ю І. Хорошко з Ф. І. Діденко, с. Чирківка, Оржицького району. 20.02. 2015 р. – особистий архів автора.

ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ, ЗБІРНИКИ ДОКУМЕНТІВ

11. Маленькі люди на великій війні: усні історії оstarбайтерів та в'язнів концтаборів Полтавщини / упор. В. Лахно; відп. ред Ю. Волошин. – Полтава: ПНПУ, 2011 – 533 с.
12. Наказ Зінківської Крайової с. г. Комендатури від 19 травня 1942 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://poltava.archives.gov.ua/exposition/zhittya-okupovanoi-poltavshchini-z-nagodi-71-richnitsi-z-dnya-vizvolennya-m-poltavi-vid-f>.
13. Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943): зб. док. – Полтава: Зоря Полтавщини, 1947. – 79 с.
14. Полтавщина в Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945: зб. док. і матер. – К.: Наукова думка, 1977. – 272 с.
15. Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины / Авт-сост.: А. Гогун, И. Дерейко, А. Кентий. – К: Украинский издательський союз, 2011. – 576 с.
16. Чернігівщина в роки нацистської окупації: документи і матеріали / Упорядники: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2013. – 496 с.

ЛІТЕРАТУРА

17. Анисимов И. В. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945 гг. / И. В. Анисимов, Г. В. Кузьмин. – М.: Воениздат, 1952. – 190 с.
18. Арутюнян Ю. В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны / Ю. В. Арутюнян. – Изд. 2-е, доп. – М.: Наука, 1970. – 466 с.
19. Беркгоф К. Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. – К.: Критика, 2011. – 455 с.
20. Вознесенский Н. Военная экономика СССР в период Отечественной войны / Н. Вознесенский. – М.: Госполитиздат, 1948. – 192 с.

21. Ємець П.Н. Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни / П. Н. Ємець, О. П. Самойленко. – Харків: Прапор, 1965. – 103 с.
22. Історія міст і сіл Української РСР в 26 томах. – Том 17: Полтавська область. – К.: УРЕ АН УРСР, 1967. – 1054 с.
23. Історія міст і сіл Української РСР у 26 томах – Том 26: Чернігівська область – К. : УРЕ АН УРСР, 1972. – 780 с.
24. Історія селянства Української РСР: у 2-х т; т. II: Від Великого Жовтня до наших днів / ред. кол. тома: І. І. Компанієць, І.Х. Ганжа, І.І. Слинько. – К. : Наукова думка, 1967. – 534 с.
25. Ковалев Б. Н. Повседневная жизнь населения России в период нацистской оккупации / Б. Н. Ковалев. – М. : «Молодая гвардия», 2011. – 619 с.
26. Кучер В. И. Из истории общественно-политической деятельности колхозного крестьянства / В. И. Кучер // Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: сб. науч.тр. – К. : Политиздат Украины, 1988. – С. 80–130.
27. Лаута С. П. Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни / С. П. Лаута. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1965. – 208 с.
28. Лахижа М. І. Історія села Круподеринці / Лахижа М. І., С. Б. Єгоричева, В. В. Ставнюк. – Полтава : «АСМІ», 2008. – 331 с.
29. Нестеренко В. А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): дис...канд. іст. наук / В .А. Нестеренко. – К., 2005 – 245 с.
30. Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / Т. Пастушенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009 – 282 с.
31. Перехрест О.Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище / О. Г. Перехрест. – Черкаси : ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. – 668 с.
32. Першина Т. С. Фашистський геноцид на Україні 1941–1944 / Т. С. Першина. – К. :Наук. думка, 1985. – 170 с.

33. Полтавщина: історичний нарис. – Полтава : Дивосвіт, 2005. – 668 с.
34. Ревегук В. Я. Полтавщина в роки радянсько-німецької війни (1941–1945) / В. Я. Ревегук. – Полтава: Дивосвіт, 2010. – 292 с.
35. Українська ССР в Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.; в 3-х тт. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1967. – Т. 1. – 544 с.
36. Шульга З. Українське селянство не буде у фашистській неволі / З. Шульга. – Уфа: Вид.-во Академії наук УРСР, 1942. – 36 с.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

37. Азарх І. Повсякденне життя сільського населення Чернігівщини 1941–1943 рр. (за матеріалами Державного архіву Чернігівської області) / І. Азарх // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / Відп. ред. О.Є. Лисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – Вип. 16. – С.47–56.
38. Азарх І.С. Специфіка діяльності місцевих органів влади на території Чернігівщини в 1941–1943 рр. – І. С. Азарх// Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство: зб. наук.праць – К., 2014. – С. 295–312.
39. Вісті Остерщини – 18 березня 1942 р., ч.23.
40. Вісті Остерщини – 14 березня 1942 р., ч.22.
41. Власенко С. І. Використання трудових ресурсів українського села в роки німецько-нацистської окупації на території військової зони України (1941–1943 рр.) / С. І. Власенко // Соціальна історія: наук.зб. – К. : Логос, 2007. – С. 52–61.
42. Власенко С. І. Аграрна політика німецької окупаційної влади на території Сумської та Чернігівської областей (1941–1943 рр.) / С. І. Власенко // Сіверщина в історії України. 2011. – Вип. 4 – С.406–411.
43. Власенко С.І. Методи та форми використання нацистською окупаційною владою трудових ресурсів українського села (1941–1944 рр.) / С. І. Власенко // Архіви України. – 2014. – № 2. – С. 128–141.

44. Власенко С. І. Реформування німецькими окупантами аграрного сектору економіки України (на матеріалах військової зони України) / С. І. Власенко // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 2 – С. 163–170.
45. Власенко С. І. Степовий рейд з'єднання партизанських загонів під командуванням М. І. Наумова (огляд документів ЦДАГО України) // Архіви України. – 2013. – № 5. – С. 103–121.
46. Гончаренко О. «Хліборобська спілка» як одна з організаційно-правових форм реформування сільськогосподарського виробництва на теренах райхскомісаріату «Україна»: нормативно-правовий аспект [Електронний ресурс] / О. Гончаренко. – Режим доступу: http://journal.mandrivets.com/images/file/Honcharenko_O_2011_5.pdf
47. Еткіна І. Понорницький край Чернігівщини у 1942 р. (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) / І. Еткіна // Сіверянський літопис. – 2014. – № 5. – С. 158–216.
48. Еткіна І. Хорольський район Полтавщини у 1942 р. (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка.) / І. Еткіна // Сіверянський літопис. – 2015. – № 2 (122). – С. 27–59.
49. Матвієнко Ф. Сорок третій, окупація // Ф. Матвієнко / Ленінське слово–1991. – № 47 (7645). – С. 11.
50. Українське Полісся – 12 квітня 1942 р.
51. Шаповаленко Є. Ю. Повсякденність селянства Чернігівщини в умовах німецької окупації 1941–1943 рр.: заборони й покарання / Є. Ю. Шаповаленко // Література та культура Полісся. – 2014. – Вип. 76: Історичні науки. – С. 158–169.
52. Шаповаленко Є. Ю. Сільськогосподарське виробництво як повсякденна практика жителів Чернігівщини у 1941-1943 рр. / Є.Ю. Шаповаленко // Сіверщина в історії України. – К.: Глухів, 2013. – Вип. 6. – С. 493–497.
53. Яшан О. О. Настрої українського селянства в початковий період Великої Вітчизняної війни (1941–1942 рр.) / О. О. Яшан // Наукові праці:

науково методичний журнал. – Миколаїв, 2007. – Т. 74. – Вип. 61: Історичні науки. – С. 53–56 .